

ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ

Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου

ANTECESSOR

Festschrift für Spyros N. Troianos

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ANT. N. SAKKOULAS VERLAG**

ANTECESSOR

**Festschrift für Spyros N.Troianos
zum 80. Geburtstag**

**Herausgegeben von
Vassiliki A. Leontaritou
Kalliopi (Kelly) A. Bourdara
Eleftheria Sp. Papagianni**

**ANT. N. SAKKOULAS VERLAG
ATHEN 2013**

ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ

Τιμητικὸς Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου
γιὰ τὰ ὀγδοηκοστὰ γενέθλιά του

Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ
Βασιλικὴ Λεονταρίτου
Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. Μπουρδάρη
Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ 2013

ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ*

**Περί το νομικό καθεστώς της εκκλησίας της Ελλάδος
(Σύγχρονοι προβληματισμοί)**

Όλα τα ελληνικά Συντάγματα είναι επηρεασμένα από το πολιτειοκρατικό σύστημα σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Η ελληνική Πολιτεία από τα πρώτα βήματα στην ιστορία της μέχρι και σήμερα, τείνει να διακρίνει τα εκκλησιαστικά πράγματα σε εσωτερικά (λατρεία, τάξη χειροτονιών, διαποίμανση) και εξωτερικά (διοικητικά - κοσμικά)¹. Το άρθρο 3 του Συντάγματος αναγνωρίζει τρία βασικά στοιχεία προσδιορισμού της Εκκλησίας της Ελλάδος: ότι γνωρίζει ως κεφαλή τον Ιησού Χριστό, ότι είναι αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία και ότι τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Στην πρώτη παράγραφο του πρώτου άρθρου του *Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος* (Ν. 590/1977) επαναλαμβάνεται η ανωτέρω συνταγματική διάταξη και δηλώνεται πανηγυρικός ότι η Εκκλησία είναι *θείο καθίδρυμα*, ενώ στην τέταρτη παράγραφο του ίδιου άρθρου ορίζεται ότι, κατά τις νομικές της σχέσεις, είναι Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου.

Ο Αν. Χριστοφιλόπουλος και ο Σπ. Τρωιάνος, ανατρέχοντας στη διδασκαλία της Εκκλησίας, δέχονται ως σκοπό της θεσμικής της οντότητας τη σωτηρία και τον αγιασμό του ανθρώπινου γένους². Οι

---

* Επίκουρη Καθηγήτρια της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. Γκ. Α. ΜΑΟΥΡΕΡ, *Ο Έλληνικός λαός*, μτφρ. Όλγας Ρομπάκη, Χαϊλδεβέργη 1835, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1976, σ. 504-508, όπου ανάλυση του συγγραφέα επί της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας της 23 Ιουλίου (3 Αυγούστου) 1833. Πρβλ. ΠΡΟΚΟΠΟΥ Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα», *Χριστιανός ΚΗ'* (1989), τεύχ. 292, σ. 159-167.

2. Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα 1965, σ. 7, ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Παραδόσεις του Έκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1984², σ. 32. Βλ. και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ - Γ. ΠΟΥΛΗ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2003², σ. 2, όπου επαναλαμβάνεται ο ορισμός του 1984. Βλ. και

έννοιες της σωτηρίας και του αγιασμού, αναλόγως του πλαισίου εκφοράς τους επιδέχονται πολλές ερμηνείες. Γι' αυτό, ο Σπ. Τρωιάνος προτάσσει στον ορισμό του τη διατύπωση: «Σύμφωνα με την ὀρθόδοξη δογματική διδασκαλία, Ἐκκλησία ὀνομάζεται...», μεταθέτοντας ρητώς το εννοιολογικό υπόβαθρο του νομικού ορισμού της Ἐκκλησίας στην πηγή του αυτοπροσδιορισμού της. Ενώ η νομική επιστήμη κάνει αυτή την επισήμανση, ο Ἕλληνας Νομοθέτης, υιοθετεί τους δογματικούς ορισμούς τῆς έννοιας και της αποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας, χωρίς τέτοιου είδους εισαγωγικές προτάσεις.

Ο Π. Χριστινάκης, σχολιάζει θετικά τις ως άνω νομοθετικές διατάξεις της ελληνικής έννομης τάξης, σημειώνοντας ότι «ἀποτυπώνουν ἄριστα τὴν πεμπτοσύια τῆς περὶ Ἐκκλησίας ὀρθόδοξης διδασκαλίας»³. Αποδίδει δε την αποτύπωση αυτή όχι στον ενστερνισμό αλλά στη γνώση της διδασκαλίας της Ἐκκλησίας ἀπὸ τον συνταγματικό και κοινὸ νομοθέτη⁴. Ασκεί, ὁμως, δριμεία κριτική στον παραλλήλως ισχύοντα νομοθετικὸ χαρακτηρισμὸ τῆς Ἐκκλησίας ως Ν.Π.Δ.Δ., θεωρώντας τον αντικανονικό, αντισυνταγματικό και ασυμβίβαστο με τη «φύση καὶ τὴν οὐσία τῆς Ἐκκλησίας»⁵. Αλλά και ο Αν. Μαρίνος καταδεικνύει τη διάσταση μεταξύ της Ἐκκλησίας ως ευχαριστιακῆς κοινότητας και ως Ν.Π.Δ.Δ. και παρατηρεῖ ὅτι ὅταν ο νομοθέτης ὀρίζει τὴν Ἐκκλησία ως Ν.Π.Δ.Δ. «μόνον ως προς τις νομικές της σχέσεις», δεν ἐπιλύει τὸ πρόβλημα τῆς αυστηρῆς ὀριοθετήσεως του δημόσιου ρόλου τῆς ἐντὸς του πλαισίου του πολιτειακοῦ δικαίου, καθὼς ο ερμηνευτῆς του δικαίου αὐτοῦ ἢ ο ἐφαρμοστῆς του, οφείλει να προσανατολισθεῖ προς τὸ ἐκκλησιολογικό, κατὰ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία περιεχόμενο των θεολογικῶν ὀρων, ὡστε να μην ἀχθεῖ σε συμπεράσματα που θα ἀλλοιώνουν τὸ δόγμα⁶. Ἡ παράλληλη ἰσχύς και χρήση διαφορετικῶν νομοθετικῶν ὀρισμῶν τῆς έννοιας και τῆς ἀπο-

Γ. ΠΟΥΛΗ, *Νομοθετικά Κείμενα Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, ἐκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 2000⁴, σ. 44.

3. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Ἑλληνικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο, Β2, Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, ἐκδ. Συμμετρία, Ἀθήνα 1995, σ. 203-205.

4. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *ὁ.π.*, σ. 201-202.

5. Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *ὁ.π.*, σ. 204-205.

6. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, (Ὑπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 καὶ τὸν νέον Καταστατικὸν Χάρτην τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος)*, ἐκδ. Ἐκκλησιαστικὸν Ἐπιστημονικὸν καὶ Μορφωτικὸν Ἰδρυμα Ἰωάννου καὶ Ἐριέττης Γρηγοριάδου, Ἀθήνα 1984, σ. 39.

στολής της Εκκλησίας, ελέγχεται και από τον Γ. Πουλή, υπό διαφορετική όμως οπτική. Ο Γ. Πουλής, επισημαίνει ότι το βασικό χαρακτηριστικό της νομικής έννοιας της Εκκλησίας είναι η σύλληψή της ως ανθρώπινης κοινότητας και ασκεί κριτική στον έλληνα νομοθέτη για τη χρήση μεταφυσικών προτάσεων, όπως αυτή του χαρακτηρισμού της Εκκλησίας ως *θείου καθιδρύματος*⁷. Ωστόσο, αναγνωρίζει ότι η νομοθετική πολιτική, παρόλο που δεν θα έπρεπε να φθάνει στο σημείο να εκφέρει μεταφυσικές προτάσεις, συνεκτιμά τη λειτουργία των εκφάνσεων της εκκλησιαστικής ζωής στους κοινωνούς του δικαίου.

Κατά τη γνώμη μας, στην περίπτωση του νομοθετικού ορισμού της Εκκλησίας της Ελλάδος, προτάθηκε το λειτουργικό κριτήριο, ως εξισορρόπηση μεταξύ της περιγραφής των στοιχείων αυτοπροσδιορισμού μίας ζωντανής και ενεργού ανθρώπινης κοινότητας και της τεχνολογίας της νομικής ορολογίας. Με άλλα λόγια, όσον αφορά τη σχέση γλωσσικής ακρίβειας και αλήθειας, (αντλώντας την σχετική ορολογία από τη μνημειώδη αντιπαράθεση μεταξύ Strawson και Austin), οι συγκεκριμένες «μεταφυσικές προτάσεις» δεν υπάγονται *stricto sensu* στην έννοια της πρότασης (sentence), αλλά συνιστούν «προτασιακό περιεχόμενο», το οποίο εντασσόμενο στο κείμενο του νόμου, παύει να αναμετράται με τα *γεγονότα*, με τις κατά τον Strawson «εξωγλωσσικές οντότητες», και χρησιμεύει μόνο ως ενδολεκτική πράξη (illocution), δηλαδή, δήλωση «κατασκευής». Ο νομοθέτης είναι εντελώς αδιάφορος ως προς τη δυνατότητα της αληθειακής αποτίμησης των μεταφυσικών εννοιών που χρησιμοποιεί. Στοχεύει αποκλειστικώς στη διατήρηση της σχετικής ισχύος της «συμβατικής» χρήσης των εννοιών, εντός του συγκεκριμένου πλαισίου εκφοράς του νόμου, εντός, δηλαδή μίας «ενιαίας διάστασης»⁸.

Τέτοιου είδους δηλώσεις του νομοθέτη έχουν μακρά ιστορία, και παρουσιάζουν διάρκεια στο χρόνο. Στο Προοίμιο του Θεμελιώδους Γερμανικού Νόμου (1949), αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι ο Νόμος ψηφίζεται από το νομοθέτη «έχοντας συνείδηση της ευθύνης του απέναντι στον Θεό και στους ανθρώπους»⁹. Μετά τον β' παγκόσμιο

7. Γ. ΠΟΥΛΗ, *δ.π.*, σ. 20-21.

8. Περισσότερα για την έννοια των ανωτέρω όρων, βλ., τα συνεχόμενα και ομότιτλα άρθρα των J. AUSTIN και P. F. STRAWSON, στο S. Blackburn and K. Simmons, *Truth*, Oxford University Press, Oxford 1970, σ. 149-162 και 163-183, αντίστοιχα. Και τα δύο άρθρα φέρουν τον τίτλο "Truth".

9. Κ. ΜΑΥΡΙΑ – Α. ΠΑΝΤΕΛΗ, *Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα*, εκδ. Αντ. Ν.

πόλεμο η περίοδος της απόλυτης αυθεντίας του Κράτους (Staatpositivismus) έδωσε τη θέση της στην αυτονομία του δικαίου έναντι της Πολιτείας και στη μετατόπιση της ευθύνης της νομοθετικής εξουσίας από τον απόλυτο έλεγχο της λαϊκής κυριαρχίας, στα κατοχυρωμένα απαράγραπτα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁰. Η διατύπωση περί ευθύνης απέναντι στο Θεό δεν είχε την πρόθεση να προσδώσει στο έργο του νομοθέτη μεταφυσική χροιά ή θρησκευτική νομιμοποίηση, αλλά να καταδείξει το ύψιστο ηθικό μέγεθος της πολιτικής και κοινωνικής ευθύνης του. Η λέξη «Θεός» καταδεικνύει ότι η μεταπολεμική Γερμανία, είχε την ανάγκη να διακηρύξει το απόλυτο και ανεπίδεκτο διολίσθησης της ευθύνης του νομοθέτη σε οποιαδήποτε σχετικότητα, όσον αφορά στο ηθικό της υπόβαθρο. Κατά τη γνώμη μας, η ανωτέρω διατύπωση δεν αναιρεί την αρχή της τήρησης ίσων αποστάσεων του Κράτους προς τους θρησκευόντες, τους αθέους ή αγνωστικιστές, αλλά καταφάσκει το δικαίωμα του «αναφέρεσθαι» σε αυτό που ο καθένας θεωρεί ως ύψιστη Αξία. Και τούτο διότι, η πρόταση «υπάρχει Θεός» δεν είναι περισσότερο μεταφυσική από την πρόταση «δεν υπάρχει Θεός» η «δεν γνωρίζω αν υπάρχει». Περαιτέρω, και η διατύπωση «έχω συνείδηση» δεν είναι αποδείξιμη με τους όρους της λεγόμενης αντικειμενικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, η ισότητα των αποστάσεων του Κράτους απέναντι στις θρησκείες δεν είναι αναγκαίο να σημαίνει σιωπή του νόμου, αλλά διατύπωση των «μεταφυσικών προτάσεων» κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να γίνονται καθολικά αποδεκτές όχι μόνο από την πλειονότητα του πληθυσμού αλλά και κάθε μειονότητα θρησκευτικού ή φιλοσοφικο-ιδεολογικού προσανατολισμού. Ακριβώς όπως συμβαίνει και με τις μη επιδεχόμενες απόδειξη προτάσεις του νόμου, των οποίων η νομική ισχύς γίνεται συμβατικά δεκτή από όλους τους κοινωνούς του δικαίου, εφόσον ο νόμος πηγάζει από την έκφραση ενός δημοκρατικά εκλεγμένου νομοθετικού σώματος, και για όσο διάστημα ο νόμος τις διατηρεί σε ισχύ, ανεξάρτητα από την προσωπική πεποίθηση του καθενός ως προς την αλήθεια τους.

Σε συνάφεια με όλα τα προαναφερόμενα, παρατηρείται ότι και

Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σ. 451.

10. Ε. ΖΟΥΜΑ, «Η αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας στο καθεστώς των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στη Δ. Γερμανία», *Χριστιανός ΚΘ'* (1990), τεύχ. 293, σ. 13-25, εδω: σ. 16, 18.

στο υπό προτεσταντική επιρροή Γερμανικό Δίκαιο οι εκκλησίες αναγνωρίζονται ως Ν.Π.Δ.Δ., όμως έχει γίνει σαφές στη νομική θεωρία ότι η ρύθμιση αυτή δεν σημαίνει την ενσωμάτωση του εκκλησιαστικού θεσμού στον θεσμό της Πολιτείας, αλλά την προστασία του¹¹, μέσω της κατοχύρωσης της ικανότητάς κάθε εκκλησίας να είναι φορέας δημόσιων αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων, και την υπογράμμιση του δημόσιου χαρακτήρα της εκκλησιαστικής δράσης, η οποία ούτε έλκεται, ούτε παρέχεται από την Πολιτεία¹². Η στάση αυτή εκδηλώνεται και στα επιμέρους νομοθετήματα, όπου δεν υπάρχει ίχνος κρατικής εποπτείας στις πράξεις εκκλησιαστικής διοίκησης και οργάνωσης¹³. Ο Ν. Ζαχαρόπουλος κάνει λόγο για ήπιο κλίμα χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας και πολιτισμένη συνύπαρξη¹⁴. Θα συμφωνήσουμε με τον Ευ. Ζούμα ότι δεν υφίσταται πλήρης χωρισμός Εκκλησίας και Πολιτείας στη Γερμανία, παρά τη θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους¹⁵.

Στην Ιταλία, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού ανήκει στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ο μετασχηματισμός του Κράτους σε λαϊκό, κοσμικό, ολοκληρώθηκε με το Κοκκορδάτο του 1984. Στο πρώτο άρθρο του Κοκκορδάτου ορίζεται ότι «η Ιταλική Δημοκρατία και η Αγία Έδρα διακηρύττουν εκ νέου, ότι η Πολιτεία και η Καθολική Εκκλησία είναι, καθεμία στα πλαίσια της δικαιοδοσίας της, ανεξάρτητες και κυρίαρχες, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση του πλήρους σεβασμού αυτής της αρχής στις σχέσεις τους και της αμοιβαίας συνεργασίας για την πρόοδο του ανθρώπου και του καλού της Χώρας»¹⁶. Η έννοια

---

11. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, (Συμβολή στην έρμηνεία του άρθρου 3 του Συντάγματος)», *Χριστιανός ΚΘ'* (1990), τεύχ. 293, σ. 54-65, εδώ: σ. 64. Για τη νομική προσωπικότητα της Ορθόδοξης Μητρόπολης Γερμανίας βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η Έλληνική Ορθόδοξη Μητρόπολη Γερμανίας και ο Καταστατικός αυτής Χάρτης», στο *Ζητήματα Βυζαντινού και Έκκλησιαστικού Δικαίου Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα 1990, σ. 33-51, ίδια σ. 38 επ.

12. Ε. ΖΟΥΜΑ, *ό.π.*, σ. 20, όπου και παραπομπή στις νομοθετικές πηγές και στα έγχειρίδια των Schmidt-Bleibtreu- Klein και του Maunz.

13. Ε. ΖΟΥΜΑ, *ό.π.*, σ. 21.

14. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας στην Ελλάδα*, τεύχος Α', *Εισαγωγή*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 88.

15. Ε. ΖΟΥΜΑ, *ό.π.*, σ. 24-25.

16. Βλ. την παρούσα μετάφραση του πρωτότυπου ιταλικού κειμένου στο ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΑΛΑΧΑ, «Το Κοκκορδάτο με την Ιταλία», *Σύγχρονα Βήματα* 67 (1988) 145 – 154, εδώ: σ. 149. Πρβλ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Σχέση Καθολικής Εκκλησίας και Ιταλικής Πολι-

του λαϊκού Κράτους, δεν εμπόδισε το ίδιο αυτό Κράτος να προσδώσει ιδιαίτερη προσοχή και σημασία στην Εκκλησία εκείνη, στην οποία ανήκει η πλειονότητα των πολιτών, όχι λόγω προνομιακής μεταχείρισης, αλλά εξαιτίας της αναγνώρισης της ιστορίας, του πολιτισμού και της εθνικής ταυτότητας και κληρονομιάς ενός λαού δεμένου ιστορικά με τον καθολικισμό¹⁷. Παρά την ταυτόχρονη κατάργηση της αρχής της μοναδικότητας της καθολικής θρησκείας στο ιταλικό Κράτος, το Κονκορδάτο διατηρεί την αρχή της ομοταξίας στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας και συντηρεί ένα πεδίο θετικής προσέγγισης μεταξύ τους, προσδιοριζόμενο από τον από κοινού παραδεκτό και επιδιώξιμο σκοπό της «προαγωγής του ανθρώπου» και του «καλού της Χώρας»¹⁸.

Δεν είναι του παρόντος η εξαντλητική παρουσίαση όλων των συστημάτων σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στον διεθνή χώρο, τα οποία ομολογουμένως παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους¹⁹. Στην Ελλάδα, οι προβληματισμοί για την ανάγκη τροποποίησης του νομικού πλαισίου των σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους απασχολούν επί μακρόν την κοινή γνώμη, διότι η ελληνική κοινωνία, οι πολιτικές δομές, ο περίπλοκος και δαιδαλώδης νομοθετικός κορμός των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, το προϋπάρχον του ελληνικού Κράτους ιστορικό παρελθόν της Ορθόδοξης Εκκλησίας, και η έλλειψη μιας σταθερής εκκλησιαστικής πολιτικής του Κράτους ανεξάρτητης, από τις εκάστοτε Κυβερνήσεις, συνθέτουν ένα στερεότυπο σκηνικό, το οποίο αρκετά συχνά επιτρέπει τη δραματοποίηση των σχέσεων μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας, δυστυχώς, όχι λίγες φορές

τείας», *Χριστιανός ΚΖ'* (1988), τεύχ. 286, σ. 81- 105, εδώ: σ. 100-102. Βλ. και GIUSEPPE D. TORRE, *La Revisione del Concordato*, Libreria Editrice Vaticano, Vaticano 1985. Βλ. και ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, *Συστήματα Σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας. Μορφάι του Χωρισμού*, εκδ. Παρουσία, Καβάλα 1987, όπου μετάφραση όλου του κειμένου του Κονκορδάτου και του Πρόσθετου Πρωτόκολλου.

17. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΑΛΑΧΑ, *ό.π.*, σ. 148.

18. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Θεώρηση του ιταλικού Προεδρικού Διατάγματος για τό "Νικολαϊνό Έτος" στα πλαίσια των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας», *Estratto da nicolaus Rivista di Teologia ecumenico-patristica* (1996) 267 – 290, εδώ: σ. 276-277.

19. Βλ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, *ό.π.*, Π. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ, «Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο», *Το Σύνταγμα* 4-5 (2000) 647-673.

προς χάρη μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων. Κατά καιρούς προκύπτουν διάφορες εμπλοκές σε ένα ευρύτατο πεδίο συνάντησης των δύο θεσμών. Ενδεικτικώς αναφέρουμε τις εξής συγκρουσιακές καταστάσεις, οι οποίες αναφέρονται περιστασιακώς: α) ζητήματα που άπτονται του προσωπικού και οικογενειακού βίου, ήτοι περί γάμου και διαζυγίου, ονοματοδοσίας, νομοθετικής πρόβλεψης του συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης, της παρένθετης μητρότητας, της καύσης των νεκρών και άλλα θέματα βιοηθικού προβληματισμού· β) αιτιάσεις που αντλούνται από τον θεσμικό ρόλο της Εκκλησίας της Ελλάδος και της θέσης της απέναντι στις λοιπές θρησκευτικές κοινότητες και ανοίγουν τη συζήτηση περί αναθεώρησης του άρθρου 3 του Συντάγματος, προκαλώντας νομικούς προβληματισμούς περί του τρόπου και των ορίων εφαρμογής αρχών, όπως η θρησκευτική ελευθερία, η ανεξιθρησκεία, η απαγόρευση του προσηλυτισμού, το απαραβίαστο των προσωπικών δεδομένων· γ) ειδικότερα προβλήματα, όπως, η συμμετοχή των λαϊκών στην εκκλησιαστική διοίκηση, το άβατο του Αγίου Όρους, η προστασία της ισότητας των δύο φύλων, της ελευθερίας στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των πολιτών και στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, η διάσταση απόψεων ως προς τον τρόπο διαμορφώσεως σχολικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, το υποχρεωτικό ή μη του μαθήματος των θρησκευτικών και το κατηχητικό ή μη περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, οι αντιγνώμιες σχετικώς με την εφαρμογή της υποχρεωτικής ή προαιρετικής ή και καθόλου αναγραφής του θρησκευάτος στις ταυτότητες των πολιτών, η συζήτηση περί της ανάγκης εκσυγχρονισμού και αναμόρφωσης της δομής και του τρόπου απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης.

Οι σύγχρονες τάσεις της θεωρίας ως προς την ερμηνευτική του ελληνικού νόμου, έλκουν την καταγωγή τους από τις δύο βασικές τάσεις των προηγούμενων γενεών εκκλησιαστικολόγων και συνταγματολόγων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπήρχαν απόλυτα στεγανά και μονομέρεια στις επιμέρους τοποθετήσεις. Η πρώτη τάση αποσκοπούσε στη χειραφέτηση της Εκκλησίας από τον σφιχτό εναγκαλισμό της Πολιτείας και στην πρόταξη της αυθεντικής διδασκαλίας της απέναντι στις κατά καιρούς αντικανονικές νομοθετικές παρεμβάσεις

στη ζωή της²⁰, ενώ η δεύτερη στην οριοθέτηση της άσκησης της εκκλησιαστικής εξουσίας, ως δημόσιας εξουσίας υπαγόμενης στους περιορισμούς του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος με βάση, κατά το πλείστον, δικανικά - νομικά κριτήρια²¹. Η πρώτη τάση επιχείρησε να θέσει όρια στην πολιτειακή εποπτεία της εκκλησιαστικής ζωής· η δεύτερη να διευκολύνει τις διαδικασίες ελέγχου της εκκλησιαστικής διοίκησης για τυχόν καταχρηστικές ή παράνομες υπερβάσεις της δημόσιας εκκλησιαστικής εξουσίας. Ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος (ν. 590/77), δημιουργήθηκε με την προοπτική της εξισορρόπησης των δύο τάσεων²². Οι νεώτεροι κανονολόγοι και

20. Βλ. Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ, «Νόμοι και Κανόνες ἐν τῷ Δικαίῳ», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* (1942) 324-327, Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομοκανονικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν νομοθετημάτων τῆς Πολιτείας*, Ἀθῆναι 1950, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ ὑπὸ τοῦ Συντάγματος κατοχύρωσις τῶν ἱερῶν κανόνων», *Χριστιανὸς Α΄* (1961) 49-52, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1968/1973. Ὁ Πατριαρχικὸς καὶ Συνοδικὸς Τόμος τοῦ 1850 καὶ ἡ Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Πράξις τοῦ 1928», *ΝοΒ* 10 (1973) 1280-1290, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία με γνώμες τοῦ Α. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία*, ἐν Ἀθῆναις 1955 (ἀνάτ. ΕΕΘΣΠΑ), Κ. ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, «Ἡ Συνταγματικὴ κατοχύρωσις τῶν Ἱερῶν Κανόνων», *Ἐκκλησία ΝΑ΄* (1974) 192-194, 247-248, 277-279, 311, 350-353, 384-391, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1973, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Σχόλια ἐπὶ τῶν ΣτΕ (Ολομ.) 390/1971, 2800/1971, 1548/1974, 1476/1975 στα *ΝοΒ* 19 (1971) 394-395, *ΝοΒ* 21 (1973) 109-110, *ΝοΒ* 23 (1975) 236-238, *Τὸ Σύνταγμα* 1 (1975) 890-892, ἀντίστοιχα.

21. Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ, *Συνταγματικὸν Δίκαιον*, τόμ. Γ΄, σ. 371, ΜΙΛΑΣΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1906, σ. 77 καὶ 93-97, Ι. ΒΑΜΒΕΤΣΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῶν Ὀρθοδόξων*, Ἀθήνα 1911, σ. 124 επ., Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, «Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες ὡς πηγαὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου», *ΑἶΔ* (1940) σ. 425, Π. ΠΟΥΛΠΤΣΑ, *Σχέσις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας*, τευχ. Α΄, Ἀθῆναι 1946, σ. 224-250, Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σ. 83-84, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ τυπικὴ ἰσχύς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων», στο *Δίκαιον καὶ Ἱστορία. Μικρὰ Μελετήματα*, Ἀθῆναι 1973, σ. 269-273, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πορίσματα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομολογίας τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας τῶν ἐτῶν 1929-1979», τόμ. 1, Ἀθῆναι 1979.

22. Βλ. σχετικὰ ἀρθρα τοῦ Β. ΦΕΙΔΑ, «Αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας», *Κοινωνία* 18 (1975) 31-50, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κριτήρια ἐρμηνευτικῆς τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» στο *Χαριστεῖον Σεραφεῖμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 531-552, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Διακριτοὶ ρόλοι Ἐκκλησίας καὶ Κράτους», στο *Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ θεολογία τοῦ Μεγάλου Φωτίου. Ἐπίσημοι Λόγοι Ἐκφωνηθέντες ἐπὶ τῇ Ἱερᾷ Μνήμῃ του κατὰ τὰ ἔτη 1970-2010*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 2011, σ. 173-199, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἡ εὐθύνη τῆς Πολιτείας στὴ λειτουργία τῶν διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας καὶ Κράτους», *Ἐκκλησία* 78.3 (2001) 232-247. Βλ. καὶ ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ (Μητρ. Αρκαλοχωρίου), *Ἐκκλησία ἐθναρχοῦσα καὶ ἐθνικὴ*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 214.

εκκλησιαστικολόγοι, οι οποίοι αποτελούν τη γενιά της θέσπισης και της πρώτης εφαρμογής και νομολογιακής ερμηνείας του Συντάγματος του 1975 και του ν. 590/77, δεν έχουν χαράξει κάθετες διαχωριστικές γραμμές στο ζήτημα, αλλά αντιμετωπίζουν περισσότερο τα πράγματα στο επίπεδο της θεωρητικής και νομολογιακής ερμηνείας του ισχύοντος δικαίου²³, με κάποιες διορθωτικές προτάσεις, χωρίς όμως, οι περισσότεροι να θέτουν ζητήματα ριζικών μεταβολών του²⁴. Οι θεωρητικές ενστάσεις απέναντι σε ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975, από τις οποίες άλλες δυσχεραίνουν τη μια πλευρά και άλλ-

23. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, «Η συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων», *ΝΔίκ* 30 (1974) 529-536, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας ό.π.*, σ. 63 και *passim*, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του ΣτΕ των ετών 1974-1978», στον τιμ. τόμ. *ΣτΕ 1929-1979*, Α', Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 541, 547 επ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας κατά το Σύνταγμα του 1975», *Δίκαιο και Πολιτική*, 15 (1988) 53-59, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σχόλιο επί της ΣτΕ (Ολομ.) 825/1988*, *ΕΛΛΔνη* 29 (1988) 783-785, Γ. ΠΟΥΛΗ, «Τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας», *Αρμενόπουλος* 36 (1982) 965-971, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η συνταγματική επιταγή για την απαρασάλευτη τήρηση των ι. κανόνων. Προβλήματα έκφρασης και κατανόησης του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος», στον τιμ. τόμ. *Κ. Βαβούσκου*, Γ', Θεσσαλονίκη 1990 381-401, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η ισχύς των κανόνων της Εκκλησίας και ο προσηλυτισμός ενόψει της συνταγματικής αναθεώρησης» στο *Σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος*, *ΕΝΒΕ* 59 (2008) 32-43, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ - Γ. ΠΟΥΛΗ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 39-40, Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975», *Δίκαιο και Πολιτική* 15 (1988) 61-84, Π. ΜΠΟΥΜΗ, *Οι έπεμβάσεις της Πολιτείας στην Εκκλησία, και ιδιαίτερα στο θέμα της εκλογής μητροπολιτών (Αόρατος και όρατός πόλεμος)*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1975, *Προβλ.* Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 2000, σ. 101, Π. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Χωρισμός Κράτους - Εκκλησίας; Νομικοί προβληματισμοί και προτάσεις*, Αθήνα - Κομοτηνή 2006, Ε. ΚΡΙΠΠΑ, «Επιστημονική - νομοτεχνική εκτίμηση και κριτική των σχεδίων νόμων περί σχέσεων Κράτους - Εκκλησίας», *Νομοκανονικά* 6.1 (2007) 163-176

24. Υπό της δραστηκής μεταβολής ή και κατάργησης του άρθρου 3 του Συντάγματος τάσσεται ο Ι. Κονιδάρης, και μεταξύ των θεωρητικών άλλων κλάδων του δικαίου ο Καθηγητής του αστικού δικαίου και διατελέσας Υπουργός Δικαιοσύνης (2000-2001) Μ. Σταθόπουλος, ο οποίος παγίως εισηγείται την ολοσχερή κατάργηση του άρθρου (Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εκκλησία και Πολιτεία, Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στην συνύπαρξή τους. Άρθρα στο Βήμα 1992-1993*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα 1993, σ. 73, Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Αθήνα - Κομοτηνή 1993, σ. 37). Βλ. ανάλογες θέσεις στο Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, με άρθρα των Γ. Σωτηρέλη, Δ. Δημούλη, Α. Pollis, Μ. Σταθόπουλου, Γ. Κτιστάκι και Κ. Τσιτσελίκη (βλ. ιδία Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, «Ο χωρισμός Κράτους- Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε», σ. 19-79).

λες την άλλη²⁵, έδωσαν τη θέση τους, σε προσπάθειες αντίδρασης ή εξομάλυνσης των κρίσεων που κατά καιρούς ξεσπούσαν λόγω της έννομης πολιτειακής παρέμβασης στα εκκλησιαστικά πράγματα²⁶, αλλά και εκκλησιαστικών παρεμβάσεων σε νομοθετικές πρωτοβουλίες²⁷, θεωρώντας πλέον όλοι ως δεδομένο τον ελεγκτικό ρόλο του ΣτΕ²⁸. Σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, υπήρξαν και οι ευθείες ή έμμεσες βολές κατά του αυτοδιοικήτου αυτής, δια της νομοθετικής ή και άλλης οδού²⁹. Στο πεδίο αυτών των μαχών, επικράτησε νομολογιακώς η θέση, ότι συνταγματικά κατοχυρωμένες είναι μόνο εκείνες οι διατάξεις του Συνοδικού Τόμου του 1850 που αναφέρονται στον τρόπο συγκροτήσεως της Δ.Ι.Σ. κατά τα

25. Βλ. για παράδειγμα, Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Αί εις βάρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας «καινοτομίες» του νέου Συντάγματος*, Αθήναι 1975, Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας υπό το Σύνταγμα 1975*, στο *Νομοκανονικά*, τόμ. Α', *Γνωμοδοτήσεις*, Αθήναι 1985, σ. 11-21. Πρβλ. και ΠΡΟΚΟΠΟΥ Φιλίππων Νεαπόλεως και Θάσου, «*Εκκλησία και Σύνταγμα*», *Χριστιανός ΚΓ'* (1984), τεύχ. 272, σ. 145-159.

26. Βλ. Γνωμ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ - ΕΜ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ - Π. ΜΠΟΥΜΗ - Π. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, *Περί της άντικανονικότητας και άντισυνταγματικότητας του Ν. 1700/ 87 «για τή ρύθμιση θεμάτων εκκλησιαστικής περιουσίας*», εκδ. Εκκλησία της Ελλάδος, έν Αθήναις 1987, σ. 24-25, υποσ. 5 και 6, Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, «*Προστασία της Εκκλησίας*», ό.π., σ. 22-26, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «*Τεροι Κανόνες και Σύνταγμα*», ό.π., σ. 165-171, Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ο Νόμος 1700/1987 και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, (ανατ. με συμπλήρωμα κειμένων), εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1991, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας*, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΡΑΜΙΩΤΗ, *Η Εκκλησία μέσα στην Ελληνική Πολιτεία, Τα θεμελιώδη δικαιώματα των Τερών Μονών, Η απόφαση 9-12-1994 του Εύρωπαϊκού Δικαστηρίου Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων για τίς Τερές Μονές της Ελλάδος*, εκδ. Πρότυπες Θεσσαλικές Έκδόσεις, Αθήνα 1997, σ. 11-20, Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ, *Τερές Μονές κατά Έλληνικού Δημοσίου, Η ύπ' άριθμ. 492/9.12.1994 ΕΔΔΑ. Συμβολή στην έρμηνεία της ισχύουσας νομοθεσίας για τήν περιουσία των Τερών Μονών που δέν συμβλήθηκαν στη Σύμβαση του ν. 1811/1998*, εκδ. Πρότυπες Θεσσαλικές Έκδόσεις, Τρίκαλα, Αθήνα 2002, κ.α.

27. Βλ. π.χ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Οι Σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος - Έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2002.

28. Βλ. ενδεικτικά, Γ. ΠΟΥΛΗ, «*Έκκλησιαστική Δικαιοσύνη*» και Δικαστικός Έλεγχος», *Παρατηρητής* 15 (1988) 205-232, Γ. ΛΙΛΑΙΟΥ, «*Το άνέλεγκτον της Ποινικής έξουσίας της Εκκλησίας υπό του Συμβουλίου της Έπικρατείας*», ό.π., σ. 103-107, όπου γίνεται δεκτός ο έλεγχος των αποφάσεων των εκκλησιαστικών δικαστηρίων από το ΣτΕ κατ' εφαρμογή του Ν. 5383/32. Πρβλ. ΣτΕ 825/1988, ΣτΕ1534/1992, *Χριστιανός ΛΒ'* (1993) 29-31.

29. Βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία, Ιστορία των δομών διοικήσεως και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος (είκοστός αιώνας)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, *passim*, όπου ο Α. Αγγελόπουλος αναφέρεται διεξοδικώς στις περιόδους επικράτησης πολιτειακρατικής πολιτικής.

πρεσβεία της Αρχιερωσύνης³⁰. Περαιτέρω, η Εκκλησία, από την ψήφιση του ισχύοντος Καταστατικού Χάρτη, μέχρι και σήμερα υπήρξε αρκετά επιφυλακτική ως προς την ενεργοποίηση των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων που της παρέχει το εν λόγω νομοθέτημα, λόγω του νομικού προβληματισμού γύρω από την τριτενέργεια των κανονιστικών πράξεων της και άλλων προβλημάτων που εμφανίστηκαν στην πρακτική³¹. Σημαντικά προβλήματα συμπλοκής της εκκλησιαστικής και της πολιτειακής δικαιοταξίας έχουν εντοπισθεί κατά την ποινική αντιμετώπιση εγκληματικών πράξεων κληρικών, σε επίπεδο ουσιαστικού και δικονομικού ποινικού (και πειθαρχικού) δικαίου. Ο Γ. Πουλής υποστηρίζει ότι ολόκληρο το Εκκλησιαστικό Ποινικό δίκαιο έχει ενταχθεί στο θετικό μας δίκαιο και ισχύει, παράλληλα με το πολιτειακό, και για λαϊκούς και για κληρικούς (και μοναχούς). Η ισχύς των ιερών κανόνων αναδεικνύεται από την εφαρμογή τους από τα Δικαστήρια³². Ο Κ. Πιτσάκης θεωρεί ότι οι ιεροί κανόνες συνιστούν άμεσα εφαρμόσιμο δίκαιο για τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, ως εσωτερικό δίκαιο της Εκκλησίας, (όπως άλλωστε και το εσωτερικό δίκαιο κάθε άλλης Εκκλησίας ή γνωστού θρησκευματος). Απλώς στην περίπτωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, λόγω της ειδικής θέσης της στην ελληνική έννομη τάξη, η ρητή διάταξη του Συντάγματος, η οποία επιτάσσει στην Εκκλησία της Ελλάδος να τηρεί απαρασαλεύτως τους ιερούς

30. Βλ. 2715/1984 (Τμ. Γ'), Χριστιανός ΚΕ' (1985), σ. 32, η οποία τεκμηριώνει τη θέση της κάνοντας μνεία στην απόφαση σταθμό ΣτΕ 3178/1976 και στην 545/1978. Βλ. και θέση του Φ. Σπυρόπουλου, ο οποίος επισημαίνει ότι από πλευράς συνταγματικού δικαίου δεν είναι υποχρεωτική η θέσπιση του Καταστατικού Χάρτη, αλλά και αν ακόμη θεωρηθεί υποχρεωτική, ως *minimum* υποχρεωτικό περιεχόμενο εκλαμβάνεται μόνον η συγκρότηση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου (Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Είναι συνταγματικά ανεκτός ο χωρισμός Κράτους Εκκλησίας με τυπικό νόμο;», *Δίκαιο και Πολιτική* 15 (1988) 105-113, εδώ: σ. 112).

31. Βλ. π.χ. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Η κανονιστική αρμοδιότητα των διοικητικών οργάνων της Εκκλησίας. Μία ανασκόπηση», ΕφΔΔ 7 (1994) 81-92. Βλ. και πρόσφατη μελέτη Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Δοκίμιο για τα όρια της εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης*, Θεσσαλονίκη 2012, η οποία αφορά στα όρια εκκλησιαστικής αυτοδικοκλήσεως, όπως κυρίως αυτά διαμορφώνονται από την παροχή και την ενεργοποίηση των νομοθετικών εξουσιοδοτήσεων προς τα εκκλησιαστικά διοικητικά όργανα, σύμφωνα με την κανονιστική αρμοδιότητα που τους έχει παρασχεθεί με τους δύο τελευταίους Καταστατικούς Χάρτες (ΝΔ 126/1969 και Ν. 590/1977).

32. Γ. ΠΟΥΛΗ, «Η ισχύς των κανόνων της Εκκλησίας και ο προσηλυτισμός ενόψει της συνταγματικής αναθεώρησης» (ό.π., σ. 34).

κανόνες, ως ορατό στοιχείο σύνδεσής της με τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες σε μία Εκκλησία³³, επιβάλλει στον κοινό νομοθέτη, όχι να μην νομοθετεί κατά παρέκκλιση από τους ιερούς κανόνες, οι οποίοι, δεν έχουν συνταγματική ισχύ, αλλά να μην εισάγει δίκαιο στο οποίο θα υποχρεώνει την Εκκλησία της Ελλάδος σε παρέκκλιση από το κανονικό της δίκαιο³⁴. Κατά τη γνώμη μας, οι δύο απόψεις δεν είναι αντίθετες αλλά συμπληρωτικές μεταξύ τους. Οι ιεροί κανόνες όντως παρέχουν το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο που εφαρμόζει η Εκκλησία εντός του πλαισίου της δικαστικής (= πειθαρχικής) της δικαιοδοσίας. Τούτο αρκεί για να ενταχθούν στο θετικό δίκαιο της ελληνικής έννομης τάξης, καθώς με βάση τους ιερούς κανόνες θα κριθεί η νομιμότητα της αιτιολογίας μίας καταδικαστικής απόφασης εκκλησιαστικού δικαστηρίου, και πιο συγκεκριμένα η κανονική βασιμότητα του δικανικού συλλογισμού που διατύπωσε το εκκλησιαστικό δικαστήριο, προκειμένου να εκδώσει την απόφασή του. Ωστόσο, η Πολιτεία δεν δύναται να υποκαταστήσει την Εκκλησία, η οποία είναι και η μόνη αρμόδια να επιληφθεί της κανονικής (=πειθαρχικής) αντιμετώπισης των εκκλησιαστικών αδικημάτων, ο δε έλεγχος του ΣτΕ περιορίζεται στην τήρηση της νομίμως προβλεπόμενης διαδικασίας απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης. Ούτε και το αντίστροφο είναι δυνατόν, δηλαδή, η Εκκλησία να υποκαταστήσει το έργο του πολιτειακού ποινικού νομοθέτη αξιώνοντας άμεση εφαρμογή των κανόνων της από τα ελληνικά Δικαστήρια, χωρίς ρητή παραπεμπτική διάταξη. Οι δύο δικαιοταξίες, σεβόμενες εκατέρωθεν μία μακραίωνη παράδοση, πρέπει να παραμένουν απολύτως διακριτές. Εξάλλου, δεν αποκλείεται μια πράξη να συνιστά ταυτοχρόνως ποινικό και κανονικό αδίκημα, αλλά τούτο αποτελεί απλή σύμπτωση βουλήσεως του εκκλησιαστικού και του κοινού ποινικού νομοθέτη ως προς την απαξία και την ανάγκη ποινικής αντιμετώπισης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς ή ενέργειας. Η σύμπτωση όμως, αυτή, σε καμία περίπτωση δεν επι-

33. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗ, «Η Οικουμενικότητα του Βυζαντινού Δικαίου στο *Tò Βυζάντιο ως Οικουμενή* [Διεθνή Συμπόσια 16] εκδ. Ινστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών - Έθνικα Ίδρυμα Έρευνών, Αθήνα 2003, σ. 141-182, εδώ: 180-181.

34. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Le droit canonique Droit de l' Eglise et droit romain *Introduzione al diritto byzantino Da Giustiniano ai Basilici* [Collegio di Diritto Romano 2009], εκδ. Iuss Press, Pavia-Italia 2011, σ. 325-350, εδώ: 342-343.

τρέπει στον εφαρμοστή ενός εκ των δύο δικαίων, εκκλησιαστικού και πολιτειακού να διεισδύσει στο πεδίο εφαρμογής του άλλου. Άλλωστε, κάτι τέτοιο είναι και πρακτικώς αδύνατο, καθώς οι ποινές που προβλέπονται από το κοινό ποινικό δίκαιο και επιβάλλονται από τον ποινικό δικαστή (χρηματικές, κράτηση, φυλάκιση, κάθειρξη, στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων) είναι ειδολογικώς διάφορες των εκκλησιαστικών ποινών και επιτιμίων (ακοινωνησία, αργία, καθαίρεση κ.λπ.), τις οποίες επιβάλλει και εκτελεί η αρμόδια εκκλησιαστική αρχή. Ακόμη δε και στην περίπτωση του άρθρου 160 του ν. 5383/32, το οποίο επιτάσσει την καθαίρεση κληρικού, καταδικασθέντος σε εγκληματική ποινή από το κοινό ποινικό Δικαστήριο, το εκτελεστικό της καθαιρέσεως όργανο παραμένει η αρμόδια εκκλησιαστική και όχι πολιτειακή αρχή³⁵.

Κατά την άποψή μας, όλα όσα προαναφέρθηκαν σε σχέση με την εκκλησιαστική - ποινική δικαιοσύνη, είναι ένα ελάχιστο μέρος των πολυποίκιλων προβλημάτων που αναφύονται καθημερινώς στην εκκλησιαστική διοικητική πρακτική. Οι μεταβολές της κοινής νομοθεσίας, σε θέματα διοίκησης, οργάνωσης, υπαλληλικού δικαίου, διαχείρισης περιουσίας των Ν.Π.Δ.Δ. και οι περιστασιακές αποσπασματικές τροποποιήσεις - συμπληρώσεις διατάξεων εκκλησιαστικού δικαίου, προκαλούν νομοθετικά κενά και δυσαρμονίες. Για παράδειγμα δεν έχουν επιλυθεί ζητήματα, όπως, λ.χ. αν οι διατάξεις του Π.Δ. 715/79, οι οποίες αφορούν στην διοικητική εποπτεία του Υπουργού Οικονομικών κατά την αγορά ή πώληση περιουσιακού στοιχείου Ν.Π.Δ.Δ., εφαρμόζονται και στα εκκλησιαστικά Ν.Π.Δ.Δ. ή αν είναι συνταγματικώς επιτρεπτή η νομοθετική απαγόρευση της συγχώνευσης ή κατάργησης ενοριών σε παραμεθόριες περιοχές ή η ex lege κληρονομία μοναχού από τη Μονή της μετανόιας του, όταν αυτός, προ του θανάτου του είχε εγκαταλείψει τον μοναχικό βίο και είχε αλλάξει θρή-

---

35. Για το περίγραμμα του ν. 5383/32 περί εκκλησιαστικών δικαστηρίων και κριτική θεώρηση των διατάξεών του, βλ. μεταξύ άλλων Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, *Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί εγκλημάτων του κοινού ποινικού δικαίου κατά το βυζαντινό, μεταβυζαντινό και ισχύον δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 151 επ., όπου και ικανή παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και σημαντικές θέσεις του Σπ. Τρωιάνου στο λήμμα «Δικαιοσύνη Εκκλησιαστική», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια* 6 (2012), 223-224.

σκευα. Τα ερωτήματα που έρχονται συχνά στο προσκήνιο είναι τα εξής: Πότε οι επί των Ν.Π.Δ.Δ. μεταβολές της κοινής νομοθεσίας αφορούν και τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα, και πότε ισχύει ο κανόνας της υπερίσχυσης του ειδικότερου (εκκλησιαστικού) νόμου (*jus specialis*) έναντι μεταγενέστερων μεν αλλά γενικής εφαρμογής διατάξεων (*jus generalis*); Κατά πόσον οι ιεροί κανόνες παίζουν ρυθμιστικό ρόλο στην οριοθέτηση της εφαρμογής των ανωτέρω γενικών νομοθετικών μεταβολών, επί των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων; Δικαιούται κανείς να ομιλεί περί παρωχημένης αισθητικής των πολυκαιρισμένων εκκλησιαστικών νομοθετημάτων και περί ανάγκης εκσυγχρονισμού της εκκλησιαστικής νομοθεσίας; Είναι βάσιμη η διαπίστωση, ότι οιαδήποτε απόπειρα νομοθετικού εκσυγχρονισμού είναι καταδικασμένη να αποτύχει αν εφαρμοστεί για άλλη μια φορά η μέθοδος της προσθαφαιρέσεως επιμέρους ρυθμίσεων και όχι η πλήρους ανασυγκρότηση του νομικού θεσμού της Εκκλησίας με νέα δομική υφή και συστηματικού χαρακτήρα νομοθετήματα; Πώς θα διασφαλιστεί ότι οι ιεροί κανόνες θα παραμείνουν ουσιώδες συστατικό και θεμέλιο αυτών των νέων νομοθετημάτων; Είναι προφανές ότι τα ανωτέρω, και άλλα πολλά, ερωτήματα, δεν απαντώνται, αν πρώτα δεν λυθεί το καίριο ζήτημα της διαμόρφωσης ενός κατάλληλου για τη σημερινή εποχή νομικού πλαισίου, εντός του οποίου η Εκκλησία της Ελλάδος θα μπορεί να επιτελεί απρόσκοπτα το πνευματικό της έργο και να εκπληρώνει αποτελεσματικά την κοινωνική της αποστολή.

De lege ferenda, κατά την άποψή μας, θα έπρεπε, από πλευράς νομοθετικής πολιτικής, να ακολουθηθεί μια συνθετική διεργασία βασιζόμενη στην κριτική επεξεργασία των θέσεων που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί,³⁶ με γνώμονα το κοινό περί δικαίου αίσθημα. Δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία είναι πολυφωνική και ανοικτή προς το πολυπολιτισμικό μοντέλο. Η πολυφωνία παρατηρείται και εντός των ευρύτερων πολιτικών σχηματισμών της χώρας, έχοντας υπερβεί τις αδρές γραμμές των προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων. Η τοποθέτηση των πολιτών απέ-

---

36. Εκτενή βιβλιογραφία σε σχέση με το θέμα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και της συνταγματικής κατοχύρωσης των ιερών κανόνων βλ. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 129-143.

ναντι στο θέμα σχετίζεται, εν πολλοίς, με το θρησκευτικό συναίσθημα εκάστου και τον τρόπο με τον οποίο το εκδηλώνει, όπως και με άλλους παράγοντες, όπως το αν ακολουθεί κανείς το ορθόδοξο δόγμα, αν ανήκει στο σώμα της Εκκλησίας της Ελλάδος ή αν θεωρεί ότι ανήκει σε άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία, ή ασπάζεται άλλη ομολογία ή θρησκεία. Περαιτέρω, το θρησκευτικό συναίσθημα, αλλά και η γενικότερη στάση απέναντι στο θείο, είναι πρώτιστα προσωπικό ζήτημα, και δεν είναι απαραίτητο να εκφράζεται μόνο μέσα από συγκροτημένες συλλογικότητες (π.χ. Εκκλησίες, θρησκευτικές κοινότητες, φιλοσοφικές ομάδες, πολιτικά κόμματα, και άλλες συσσωματώσεις). Αλλά και αν ακόμη εκφράζεται μέσα από τη μετοχή στη ζωή και τη δράση κάποιου συγκεκριμένου συλλογικού σώματος, αυτό δεν σημαίνει ότι μπορεί να συσχετιστεί με τις επίσημες απόψεις των οργάνων εκπροσωπήσεώς του. Ως εκ τούτου, δεν είναι βέβαιο ότι όποιος έχει ενεργό και συνειδητή μετοχή στη ζωή της Εκκλησίας εναντιώνεται σε ένα λιγότερο σφικτό εναγκαλισμό της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Κράτος, ή ότι κάποιος που δεν είναι μέλος της, ή είναι αδιάφορος, ουδέτερος, πολέμιος των δογμάτων της ή αγνωστικιστής, είναι και κατ' ανάγκην αντίθετος στον δημόσιο χαρακτήρα του νομικού προσώπου της. Συνεπώς, η τοποθέτηση των πολιτών υπέρ ή κατά του υπάρχοντος νομικού status της Εκκλησίας της Ελλάδος, ή υπέρ ή κατά ενός ορισμένου βαθμού χειραφετήσεως ή χωρισμού της από το Κράτος δεν μπορεί ούτε στο ελάχιστο να αποτυπωθεί στατιστικώς με βάση διαγράμματα που απεικονίζουν την εκλογική δύναμη των κομμάτων, ή τα μεγέθη του ορθόδοξου πληρώματος ή των μελών άλλων Εκκλησιών, θρησκειών ή φιλοσοφικών ομάδων ή και άλλου είδους συσσωματώσεων, των οποίων μάλιστα το μέγεθος αλλά και η κοινωνική απήχηση είναι αρκετά ευμετάβλητη.

Η πείρα περίπου 200 ετών σχέσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος και του ελληνικού Κράτους μπορεί να αποβεί χρήσιμη για την αποφυγή οποιασδήποτε όξυνσης και να λειτουργήσει θετικά, ώστε να προχωρήσουν τα πράγματα προς την κατεύθυνση του ανοικτού κοινωνικού διαλόγου, τη μετριοπάθεια και τη νηφαλιότητα στις επιμέρους προσεγγίσεις. Ο διάλογος Εκκλησίας και Πολιτείας, εκτός από θεολογικός, είναι από τη φύση του πολιτικός διάλογος. Σε επίπεδο γενικών

αρχών και τα δύο μέρη είναι φορείς του πολιτικού πολιτισμού που ερμηνεύεται ως σεβασμός απέναντι στην άλλη πλευρά. Τον κύριο λόγο άλλωστε έχει ο ίδιος ο ελληνικός λαός, ο οποίος αναγνωρίζει ακόμη στην πλειονότητά του, άσχετα από τη θρησκευτική του πίστη, την Εκκλησία ως «μητέρα του έθνους»³⁷. Η λαϊκή συνείδηση του ιστορικού αυτού ρόλου υπήρξε εναργής από τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους, ανεξαρτήτως της πολιτικής διαχείρισης (ή/και εκμετάλλευσης) αυτής, από παράγοντες του δημοσίου βίου³⁸. Το γεγονός ότι ουδέποτε μέχρι και σήμερα έλειψαν από την πολιτική σκηνή της Χώρας πανηγυρικές δηλώσεις ηγετικών πολιτικών φυσιογνωμιών, και μάλιστα από τον χώρο της κεντροαριστεράς, περί των ακατάλυτων δεσμών Εκκλησίας και Έθνους, καταδεικνύει την εντυπωσιακά αδιάλειπτη συνέχεια της συνείδησης αυτής³⁹.

37. Ο ευρέως χρησιμοποιούμενος αυτός χαρακτηρισμός καθιερώθηκε ως όρος κυρίως από τον Ιωάννη Καποδίστρια. (Βλ. την από 18 Απριλίου 1819 εγκύκλιο επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια στο *Η Πειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του Γουίλιαμ Μέιερ από την Πρέβεζα* (τόμος Α', 1819-1821), επιμ. Ε. Πρεβελάκη, Κ. Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου, εκδ. Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1996, σ. 373 επ. Η λαϊκή συνείδηση της ιστορικής προσφοράς της καθόλου Ορθόδοξου Εκκλησίας στο έθνος των Ελλήνων είναι εναργής από τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού Κράτους, ανεξαρτήτως της πολιτικής διαχειρίσεώς της από παράγοντες του δημοσίου βίου (βλ. περισσότερο στο Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ – Χ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα, (1833-1852)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991). Ουδέποτε έλειψαν από την πολιτική σκηνή πανηγυρικές δηλώσεις ηγετικών πολιτικών φυσιογνωμιών περί των ακατάλυτων δεσμών Εκκλησίας και Έθνους. Το των ακατάλυτων πανηγυρικές και με μια εντυπωσιακά αδιάλειπτη συνέχεια επικαιροποιείται με τις κατά καιρούς πανηγυρικές διατυπώσεις σημεινόντων πολιτικών προσώπων της Χώρας.

38. Βλ. περισσότερο στο Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ – Χ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εκκλησία και Πολιτεία. Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα, (1833-1852)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 1991.

39. Την 27η Ιανουαρίου 1988, ο τότε Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου, κατά την προσφώνηση προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Δημήτριο Α΄ εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως κατά την υποδοχή του στον Πειραιά, δηλώνει ότι «ή Ορθοδοξία είναι βασικό συστατικό της εθνικής πολιτιστικής μας παράδοσης και ταυτόχρονα βασικό συστατικό της διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού πνεύματος» *Εκκλησία* 65 (1988) 625, Πρβλ. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Αναδρομή στον έορτασμό της έννεακονταετηρίδος της Μεγάλης Μονής της Πάτμου (25-27 Σεπτεμβρίου 1988)», *Γρηγόριος Παλαμάς* 74 (1991) 429-448, εδώ: σ. 443. Το 1981, ο ιδρυτής του ΠΑΣΟΚ Ανδρέας Παπανδρέου στο γνωστό *Συμβόλαιο με τον Λαό*, διακήρυξε ότι «οι δεσμοί της Εκκλησίας με το Έθνος και τον λαό πρέπει να διατηρηθούν. Κανείς δεν μπορεί να

Αυτή η αναμφίριτη ιστορική πραγματικότητα, προσέδωσε στην Εκκλησία από της ιδρύσεως του ελληνικού Κράτους, μια ιδιαίτερη παρηρησία απέναντι στην εκάστοτε πολιτειακή αρχή, αλλά και τον απαραίτητο ρεαλισμό, ώστε ακόμη και στις πιο δύσκολες εποχές να μην διολισθήσει, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, σε εθνοφυλετικά αποπήματα⁴⁰. Για παράδειγμα, η διάσωση Εβραίων στην Ελλάδα κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, δεν ήταν μόνο μια πράξη χριστιανικής αγάπης και κοινωνικής αλληλεγγύης, ούτε μόνο μια εκδήλωση θάρρους απέναντι σε μια πανίσχυρη εξοντωτική μηχανή, αλλά και έμπρακτη βολή κατά του εθνοφυλετισμού, ο οποίος για την ορθοδοξία αποτελεί αίρεση⁴¹.

Από την άλλη πλευρά, διανύοντας πλέον τη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, δεν αναμένεται να υποστηρίξει κανείς ότι η Εκκλησία της Ελλάδος είναι σε θέση να χειραγωγήσει το ελληνικό Κράτος, ή ότι ο δημόσιος χαρακτήρας της θα μπορούσε να λειτουργήσει ενισχυτικά σε μια τέτοια ουτοπική επιδίωξη. Περαιτέρω, οποιοσδήποτε νηφάλιος ερευνητής οφείλει να δεχθεί ότι ακόμη και οι πιο συναινετικές σε ένα είδος χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας φωνές από τον εκκλησιαστικό χώρο, αλλά και τον πολιτικό στίβο και τον χώρο των

αγνοήσει το θετικό ρόλο που έπαιξε η Εκκλησία σε δύσκολες για το Έθνος και το Λαό στιγμές, όταν είχε δημοκρατική οργάνωση και ενεργό συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου», (<http://www.pasok.gr/portal/resource/section/sumvolaioMenu>. Πρβλ. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π. σ. 444-448, όπου μεταφέρονται και ανάλογες δηλώσεις του Κωνσταντίνου Μητσotάκης). Το 2011, εν μέσω της μεγάλης οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, ο Υπουργός Οικονομικών, Ευάγγελος Βενιζέλος, παραδέχθηκε ότι «η Εκκλησία συμβάλλει ήδη αποφασιστικά και είναι έτοιμη να συμβάλει ακόμα περισσότερο στην αντιμετώπιση και την υπέρβαση της κρίσης που αντιμετωπίζει η χώρα μας. Η κρίση αυτή δεν είναι μόνον οικονομική, είναι και κοινωνική, είναι και ηθική. Οφείλουμε να διαφυλάξουμε την εθνική μας ενότητα και την κοινωνική μας συνοχή, άρα και ο λόγος και η πράξη της Εκκλησίας είναι καθοριστικής σημασίας» (<http://www.ego.gr/news/article.asp?catid=17826&subid=2&pubid=128707432>).

40. Βλ. σχετικά Α. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Κριτική Θεωρία και κοινωνική λειτουργία της θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2005, σ. 284 επ.

41. Περισσότερα για την καταδίκη του εθνοφυλετισμού και τη λεγόμενη θεολογία του εθνικού μισσιονισμού, βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ, «Η Ορθόδοξη Διαχρονική Αντιπρόταση στην Έννοια της “Εθνικής Εκκλησίας”: ή Αυτόκέφαλη Εκκλησία», στο Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ – ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΘΩΜΑ, *Πολιτεία, Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκευματα στην Ελλάδα*, Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 16, εκδ. Επέκταση σ. 103. Βλ. και ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΒΛΑΧΟΥ, «Η υπέρβαση του Έθνικισμού και η Τοπική Σύνοδος του 1872 για τον Φυλετισμό», *Παράδοση* 3.1 (1994) 44-51.

γραμμάτων και της ελληνικής διανόησης, παραδέχονται την ανάγκη διατήρησης, εκ μέρους του Κράτους, ενός πνεύματος σεβασμού και αναγνωρίσεως του ρόλου της Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία. Είναι κατά τη γνώμη μας, ο σεβασμός που αρμόζει και δικαιούται να απολαμβάνει κάθε μητέρα, που έχει εκπληρώσει το καθήκον της. Λαμβάνοντας, μάλιστα, υπόψη ακόμη ότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί η περίπτωση της επανενεργοποίησης των υποστηρικτών μηχανισμών της στην ελληνική κοινωνία, όταν παραστεί ανάγκη, όπως καταδεικνύεται και από την παρούσα οικονομική κρίση της Χώρας. Ειδικά, ως προς το κοινωνικό έργο της, η Εκκλησία της Ελλάδος έχει υπερκεράσει κάθε δημόσιο και ιδιωτικό φορέα δράσης σε έκταση, δικτύωση και ποιότητα προσφοράς. Τούτο στηρίζεται κατά πολύ στην οικονομική αυτοτέλεια των επιμέρους εκκλησιαστικών προσώπων σε τρία επίπεδα εποπτείας και οργάνωσης, ενοριακό, μητροπολιτικό (επισκοπικό) και κεντρικό (συνοδικό), με δυνατότητα συνεργασίας και δικτύωσης τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλους οργανισμούς και θεσμούς⁴².

Επίσης, σε συνάφεια με όλα τα προαναφερόμενα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε περίπτωση χωρισμού Εκκλησίας και Κράτους, θα τεθεί ζήτημα και ως προς χαρακτηρισμό της νομικής προσωπικότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η αντικατάσταση του όρου Ν.Π.Δ.Δ., ο οποίος κατά την εισαγωγή του αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος στη νομική φιλολογία γύρω από τη νομική θεώρηση της Εκκλησίας, με τον όρο νομικό πρόσωπο ειδικού χαρακτήρα, ή κάποιο άλλο παραπλήσιο όρο, προσδιοριστικό μίας νομικής οντότητας, η οποία αφενός υπάγεται στην έννοια της ιστορικής Εκκλησίας και αφετέρου συνιστά κατά συνταγματική επιταγή την επικρατούσα θρησκεία⁴³ σε ένα Κράτος, θα βρεθεί και πάλι στο επίκεντρο της συζήτη-

42. Είναι γεγονός ότι κατά την τρέχουσα δύσκολη περίοδο της οικονομικής κρίσης, έχει ατονήσει η συζήτηση περί του ενδεχομένου χωρισμού Εκκλησίας και Πολιτείας, ενώ δεν είναι τυχαία η σύσταση Επιτροπής για την επίλυση θεμάτων που απασχολούν την Εκκλησία (ΦΕΚ 963B'/24-5-2011), με μετέχοντες τον Υπουργό Παιδείας, τους Υφυπουργούς Οικονομικών, Εσωτερικών, Εξωτερικών, ένα μέλος του ΝΣΚ, έναν εκπρόσωπο της Δ.Ι.Σ., τον Πρόεδρο της Διοικούσας Επιτροπής της Ε.Κ.Υ.Ο., τον Αρχιγραμματέα της Δ.Ι.Σ., τον Ειδικό Επιστημονικό Σύμβουλο της Δ.Ι.Σ.

43. Για την έννοια της επικρατούσας θρησκείας, βλ. αντί πολλών, ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, «Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία», *Εταιρία Νομικών*

σης. Από μία τέτοια μεταρρύθμιση είναι αναγκαίο να προηγηθεί η στάθμιση αφενός των θετικών παραμέτρων και συνεπειών της και αφετέρου των κινδύνων που απορρέουν από παθολογίες που δεν αποκλείεται να προκύψουν λόγω της *de facto* διατήρησης του δημόσιου ρόλου της Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία⁴⁴, όταν μάλιστα, το νομικό πρόσωπο της Εκκλησίας σε αυτή την περίπτωση θα απολαμβάνει μεγαλύτερης αυτονομίας και δεν θα υπάγεται στη συνήθη ιεραρχική εποπτεία εκ μέρους των κρατικών οργάνων⁴⁵. Ο δημόσιος χαρακτήρας της Εκκλησίας της Ελλάδος επιβάλλεται εκ των πραγμάτων όχι με τη στενή νομική έννοια της άσκησης δραστηριότητας που ρυθμίζεται και περιορίζεται από κανόνες δημοσίου δικαίου, αλλά με την έννοια της εκτεταμένης, συνεχούς και ενεργού παρουσίας της σε όλο σχεδόν το κοινωνικό φάσμα. Σε ορισμένα πεδία, όπως η φιλανθρωπική της δράση, η δικτύωση και αξιοποίηση ανθρωπίνου δυναμικού, η συμμετοχή της στον αξιολογικό ιστό της κοινωνίας, κ.α., η παρουσία της Εκκλησίας της Ελλάδος αφορά στο σύνολο του πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας, σε Έλληνες και μετανάστες, ανεξαρτήτως θρησκειότητας. Συνεπώς, το Κράτος ενεργεί με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον, και όχι μόνο το συμφέρον μίας μερίδας πολιτών, έστω και πλειονοτικής, όταν προσεγγίζει θετικά και προστατεύει τους θεσμούς οργάνωσης και διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε θεσμούς, όπως η σχολική θρησκευτική εκπαίδευση των ελληνοπαίδων που διαμένουν στο εξωτερικό, οι ιεραποστολικές και ανθρωπιστικές πρωτοβουλίες σε μόνιμη και έκτακτη βάση στην αλλοδαπή, η συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς, διαλόγους, fora, διορθόδοξες και διαχριστιανικές συνάξεις κ.α., γίνεται αντιληπτό ότι η δράση της Εκκλησίας της Ελλάδος υπερβαίνει τα σύνορα της Χώρας⁴⁶. Ως εκ τούτου, η δόκιμη αντικατάσταση του όρου

Βορείου Ελλάδος 38 (2000) 7-20.

44. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, (Συμβολή στην έρμηνεία του άρθρου 3 του Συντάγματος)», *Χριστιανός ΚΘ'* (1990), τεύχ. 293, σ. 54-65, εδώ: σ. 64.

45. Ε. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Εγχειρίδιον Διοικητικού Δικαίου*, Αθήναι 1978, σ. 182 επ., 279 επ. Βλ. και Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*

46. Η συνταγματική αποστολή της Εκκλησίας εκδηλώνεται σε θέματα σεβασμού της αλλότριας πίστης, στη διαπλοκή της με το κράτος σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας, πολιτισμού και απόδημου ελληνισμού (Ε. ΜΠΕΗ, «Η συνταγματική αποστολή της

Ν.Π.Δ.Δ. με κάποιον άλλο όρο, ο οποίος θα περιγράφει ακριβέστερα το νομικό καθεστώς της Εκκλησίας της Ελλάδος, προϋποθέτει την ενίσχυση της νομικής θεσμολογίας της με δομές, που θα περιφρουρήσουν το «κοινοτικό» της ήθος, ώστε οι κατά καιρούς περιστατικώς αναφύομενες ανθρώπινες αστοχίες, αδυναμίες και διαφωνίες να μην είναι ικανές να εκθέσουν σε κίνδυνο τη συνοχή του διοικητικού ιστού της.

Από μία πλευρά, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την ολισθηρότητα του εδάφους κατά την πορεία προς την «ιδιωτικοποίηση» των πρωτοβουλιών και την απόλυτη χειραφέτηση των μεθόδων και των δράσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος από την κρατική εποπτεία, αν αναλογιστεί κανείς την επισκοποκεντρική της διοικητική δομή και τις παθολογίες που μπορούν να εμφανιστούν, παρά το δημοκρατικό της συνοδικό πολίτευμα. Και μόνο το ενδεχόμενο να καταστεί πιο εύτρωτο το εκκλησιαστικό σώμα από διάφορες βολές κατά της υγιούς διακυβέρνησης ενός τόσο μεγάλου σε έκταση και σε σημασία οργανισμού, επιτάσσουν την υπεύθυνη στάση έναντι σε κάθε μεταρρυθμιστικό νομοθετικό βήμα, το οποίο θα πρέπει να είναι σταθερό και συνειδητό και σε καμία περίπτωση να μη βασίζεται σε ιδεολογικές αντιεκκλησιαστικές αφετηρίες, πολιτικές εμπάθειες ή υπεραπλουστευτικές προσεγγίσεις.

Από την άλλη, τα οφέλη από μια διεύρυνση της αυτονομίας της Εκκλησίας, χωρίς την πνικτική ιεραρχική εποπτεία εκ μέρους των κρατικών οργάνων, είναι βέβαιο ότι συνιστούν σημαντικό αντιστάθμισμα σε σχέση με την απώλεια κάποιων ξεπερασμένων τυποκρατικών και γραφειοκρατικών προνομίων. Δεν θα πρέπει να διαφύγουν την προσοχή των επιχειρούντων οποιαδήποτε μεταρρύθμιση στη νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος ορισμένες παράμετροι, όπως το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, η πολυπολιτισμικότητα και η μετανάστευση, η διεθνής και εγχώρια οικονομία, οι διεθνείς εκκλησιαστικές σχέσεις, η ομογένεια και η ανάγκη ενίσχυσης της σύγχρονης υγιούς αντίληψης περί αειφόρου ανάπτυξης και γενικότερης άσκησης οιασδήποτε επιχειρηματικής δράσης εντός του

Εκκλησίας», στον τμ. τόμ. *Αρχιεπ. Δημητρίου Τρακατέλη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2002, σ. 611-626).

πλασίου των παγκόσμιων αξιολογικών τάσεων, όπως αυτών της οικολογίας και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αν συνδυαστούν τα προαναφερόμενα με την παρατήρηση ότι η πλειονότητα του ελληνικού λαού ανήκει στα μέλη της Εκκλησίας της Ελλάδος⁴⁷, ενώ η ισχύς της παρουσίας και επιρροής των ηγετών της στον κοινωνικό ιστό των ορθοδόξων χριστιανών επιδέχεται πολλές διακυμάνσεις και διαβαθμίσεις (μεταξύ σφοδρότητας και χαλαρότητας), λόγω της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ της εκκλησιαστικής ηγεσίας και του πιστού λαού, συγκροτείται ένα συγκεκριμένο πεδίο έρευνας, μελέτης και επιστημονικού διαλόγου⁴⁸.

Λόγω της αιωρούμενης συζητήσεως και των διαφοροποιήσεων των τοποθετήσεων ειδικών επιστημόνων και μη, επί του θέματος, δεν διαφαίνεται, προς το παρόν, οριστικοποίηση καταληκτικής θέσεως. Πάντως, είναι σαφές ότι ο σκοπός της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο πλαίσιο της καθόλου Ορθοδόξου Εκκλησίας, εξυπηρετεί το κοινό αγαθό και δημιουργεί ένα πλέγμα εννόμων σχέσεων δημοσίου ενδιαφέροντος. Γίνεται αντιληπτό, ότι ο εγγύτερος στην υπερ-θετική περιγραφή της πραγματικότητας του σώματος της Εκκλησίας (νομο)θετικός ορισμός, δεν μπορεί να αντληθεί από την ιδιωτική σφαίρα, αλλά συνδέεται άμεσα με το δημόσιο όφελος, με την έννοια του *bonum commune*, το οποίο υπερβαίνει τη στενή έννοια του κρατικού δημοσίου συμφέροντος. Πρέπει όμως να γίνει αντιληπτό ότι ο πυρήνας του προβλήματος δεν εντοπίζεται στο παρεπόμενο ζήτημα της «νομοθετικής ονοματοδοτήσεως» της νομικής οντότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο νομικός χαρακτηρισμός της δεν είναι ζήτημα ο-

---

47. Ο Φ. Νικητόπουλος παρατηρεί εν έτει 1978 ότι οι πολίτες του ελληνικού Κράτους, συμβαίνει να είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, και μέλη της Εκκλησίας, (ώστε να έχουμε σ' αυτό το σημείο σχεδόν απόλυτη σύμπτωση μεταξύ *societas civium* - των *cives rei publicae* - και *societas fidelium* - των *fideles ecclesiae*). Η παρατήρηση αυτή εξακολουθεί να ισχύει, εν πολλοίς, και σήμερα, (βλ. Φ. ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, «*Cursus Renovationis Canonicae*» Μία αξιοπρόσεκτη πρωτοβουλία και ή δική μας πραγματικότητα», *Κληρονομία* 10.2 (1978) 313- 364, εδώ: σ. 356.

48. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση του γερμανικού δικαίου, όπου η νομική προσωπικότητα των Εκκλησιών, μεταξύ των οποίων και η Ορθόδοξη Μητρόπολη Γερμανίας, τυγχάνει ειδικής προστασίας. Βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Η Έλληνική Ορθόδοξος Μητρόπολις Γερμανίας και ό Καταστατικός Χάρτης αυτής», στο *Ζητήματα Βυζαντινού και Εκκλησιαστικού Δικαίου I*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1990, σ. 33-51, εδώ: 38-42.

ρολογίας, αλλά θεσμολογίας. Αυτό που θα μπορούσε να τεθεί ως πρόταση και ως έναυσμα συζητήσεως αφορά στην ανάδειξη της δημοκρατικής αρχής ως θεμελιώδους αρχής διαλόγου. Ο διάλογος πρέπει να είναι πρώτιστα κοινωνικός. Η βάση της συζήτησης, κατά τη γνώμη μας, θα πρέπει να θέσει ως κριτήριο αξιολόγησης των διαφόρων προτάσεων, το δημόσιο όφελος που αποκομίζεται από τη στρατηγική ενίσχυση και προστασία του εποικοδομητικού (κοινωνικού - πνευματικού) ρόλου της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Είναι πλέον σε όλους αντιληπτό ότι τα πρόσωπα που διαχειρίζονται τα της Πολιτείας και τα πρόσωπα που οικονομούν τα της Εκκλησίας δεν είναι φορείς εξουσίας, αλλά φορείς εκπροσωπήσεως. Καταλυτικός και ρυθμιστικός παράγοντας στον διάλογο Εκκλησίας και Πολιτείας θα πρέπει να είναι η γνώμη του ορθόδοξου πληρώματος και του ελληνικού λαού. Η ισχυρή ποσόστωση της πληθυσμιακής ταυτοποίησης των δύο μεγεθών αποτελεί μια πραγματικότητα η οποία, είτε δια του σχήματος της υπερβολής ως προς τη σημασία της από τη μία πλευρά, είτε δια της συστηματικής υποτίμησης της από την άλλη, δεν έχει αξιοποιηθεί όσο θα έπρεπε, ως επιχείρημα υπέρ της ανάγκης σύγκλισης των διαφόρων απόψεων, ή έστω αφετηρία γόνιμου διαλόγου.